

ΕΠΙΜΕΙΝΩΝΔΑΣ ΜΑΝΔΗΛΑΣ
ΔΑΣΚΑΛΟΣ - ΘΕΟΛΟΓΟΣ

ΤΟΥ ΜΟΝΑΧΙΣΜΟΥ ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ Η ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΝΑΧΩΡΗΤΙΣΜΟ ΣΤΟΝ ΚΟΙΝΟΒΙΑΚΟ ΜΟΝΑΧΙΣΜΟ

Προλεγόμενα

Ο ἀναχωρητισμός-ἀσκητισμός, ὡς φαινόμενο θρησκευτικό καί κοινωνικό, δέν γνωρίζει γεωγραφικούς περιορισμούς καί φυσικά δέν ἐμφανίζεται γιά πρώτη φορά μέσα στούς κόλπους τοῦ Χριστιανισμοῦ. Πρακτικές βίου, μέ ἀσκητικές τάσεις, παρατηροῦνται πολὺ συχνά καί κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἀρχαιότητος σέ διάφορες φιλοσοφικές σχολές, ὅπως αὐτὴ τοῦ Πυθαγόρα, καί ὄχι μόνο, μέ διαφορετικές, βέβαια, πνευματικές προδιαγραφές καί στοχεύσεις. Σέ κάθε περίπτωση, πάντως, πρέπει νά εἰπωθεῖ ὅτι κι αὐτές οἱ ομάδες εἶχαν ἀρκετά κοινά σημεῖα μ' ἐκεῖνα τῶν χριστιανῶν ἀναχωρητῶν. Καί αὐτό μπορεῖ νά ἐρμηνευθεῖ ὡς μία κίνηση ἀνθρώπων ἀνήσυχων καί συνάμα πνευματικῶν, οἱ ὅποιοι, μὴ μπορῶντας νά ἀντέξουν τὴν πολυπραγμοσύνη καί τὴν ταραχώδη διάσπαση τοῦ καθημερινοῦ βίου καί τῆς πολιτείας, ἀναζητοῦσαν ἄλλες μορφές βιοτῆς, ἀνώτερης καί γι' αὐτό περισσότερο ἀληθινῆς.

Οἱ πρῶτες ἀσκητικές κοινότητες πού ἐμφανίζονται στὸν γεωγραφικὸ χῶρο τῆς Παλαιστίνης ἦταν οἱ Ἑσσαῖοι, τῶν ὁποίων ἡ καθημερινότητα διεπόταν, ὅπως μᾶς πληροφοροῦν οἱ ἱστορικές πηγές, ἀπὸ μία ἔντονη καί ἀκλόνητη ἠθική αὐστηρότητα. Πληθωρική, ὅμως, ἦταν καί ἡ παρουσία τῶν Γνωστικιστῶν¹, οἱ ὅποιοι, ἐμφορούμενοι ἀπὸ μανιχαϊστικές ἰδέες, θά ἐκδηλώσουν κι αὐτοὶ πολὺ αὐστηρές ἀσκητικές συνήθειες, ὀδηγῶντας τίς κοινότητές τους σέ ἐπικίνδυνες ὑπερβολές καί σ' ἓναν ἄκρατο καί καταστροφικὸ μπεδενισμό (πνευ-

---

¹ Β. Γ. Φειδᾶ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία Α' - Ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τὴν Εἰκονομαχία*, ἐκδ. Ἀθῆναι 1994, σσ. 151- 162.

ματικό καί σωματικό). Ἀκόμη, ὁ φιλόσοφος Φίλωνας μᾶς πληροφορεῖ καί γιά τήν παρουσία τῶν Ἰουδαίων Θεραπευτῶν, στήν περιοχή τῆς Ἀλεξάνδρειας, καί τόν ἰδιόρρυθμο ἀσκητικό τρόπο τῆς καθημερινῆς ζωῆς τους².

Ὅλες οἱ ἀνωτέρω, ὅμως, ἀσκητικές πρακτικές, πόρρω ἀπέχουν ἀπό τόν Ὁρθόδοξο χριστιανικό Μοναχισμό, ὁ ὁποῖος ἀπό τήν πρώτη στιγμή τῆς γέννησής του ἦταν ἐγκεντρισμένος στό Πρόσωπο τοῦ Θεανθρώπου Ἰησοῦ Χριστοῦ³. Καί δέν θά μπορούσαν τά πράγματα νά εἶναι διαφορετικά, ἀφοῦ ἡ ἴδια ἡ χριστιανική ζωή εἶναι μίμηση Χριστοῦ, ὄχι μονάχα γιά τούς ἀσκητές ἀλλά καί γιά σύνολη τήν πιστεύουσα κοινότητα, πού καθημερινά καταθέτει τήν ἔμπρομη μαρτυρία της γιά τήν παρουσία τοῦ Θεοῦ στή ζωή της, κάτι πού μέ περισσό ἐνθουσιασμό πίστευαν καί οἱ πρῶτες χριστιανικές κοινότητες. Γι' αὐτό καί μοναδική πηγή ἐμπνευσης γιά τή δημιουργία τοῦ μοναχικοῦ κινήματος δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Ἰησοῦς Χριστός, πού σαρκώνει στό πρόσωπό Του τό πρότυπο τοῦ ἀθηντικοῦ ἀσκητῆ, μοναχικοῦ καί ἀνεπανάλιπτου μέσα στό ἱστορικό γίνεσθαι. Συνεπῶς, ἡ προτροπή τοῦ Κυρίου πρὸς τούς μαθητές Του νά ἐγκαταλείψουν τά πάντα καί νά Τόν ἀκολουθήσουν⁴, στάθηκε στή συνέχεια ἡ σημαντικότερη κινητήριος δύναμη γιά τή γένεση τοῦ Μοναχισμοῦ, ὁ ὁποῖος, μέ ἀνεξίτηλο πλέον τρόπο, σημάδεψε καί τήν ἐν γένει πνευματική πορεία τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Ἀπό πολύ νωρίς, λοιπόν, μέσα στό ἐκκλησιαστικό σῶμα ἀναπτύχθηκαν ὁμάδες μέ ἐγκρατευτικές τάσεις⁵, μέ μοναδική στόχευση τήν ὀλοκληρωτική ἀφιέρωση στόν Θεό. Τήν ἀφοσίωσή τους αὐτήν, μάλιστα, τήν ἔδειχναν καί μέ συγκεκριμένα ἐνεργήματα: αὐστηρή τήρηση τῆς νηστείας, συνειδητή παρθενία-ἀγαμία καί συνεχῆς ἄσκηση τῆς φιλανθρωπίας. Οἱ ἐν λόγῳ ἀσκητικές πρακτικές θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι ἀποτελέσαν καί τή μήτρα τοῦ μεταγενέστερου Μοναχισμοῦ⁶. Κατά συνέπεια, ἡ ἔναρξη τῶν σκληρῶν διωγμῶν ἀπό τούς Ρωμαίους αὐτοκράτορες, οἱ δυσβάσταχτοι φόροι καί πρωτίστως ἡ ἐκκοσμίκευση τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὅταν αὐτός γίνεται ἐπίσημη θρησκευτική ἀποκλειστικότητα, εἶναι ὀρισμένοι ἀπό τούς σημαντικότερους παράγοντες πού γέννησαν τό μέγε-

---

² Γ. Ἐ. Ἀναστασίου, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία*, τόμος Α', ἐκδ. Ἐπίκεντρο, Θεσ/νίκη 2006, σ. 241.

³ Γ. Ἀλφέγιεφ (Μπτρ.), *Τό μυστήριο τῆς πίστεως - Εἰσαγωγή στήν Ὁρθόδοξη Θεολογία*, μετ. Ἀγγελική Πελωριάδου, ἐκδ. Ἐν Πλῶ, Ἀθήνα 2011, σ. 278.

⁴ *Ματθ.* 19, 27 -29.

⁵ Β. Φειδᾶς, ὁ.π., σσ. 935-936.

⁶ Χ. Σ. Τζώγα, «Μοναχισμός», *Θρησκευτική καί Ἠθική Ἐγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 9, Ἀθήνα 1966, σσ. 19-20.

θος του Μοναχισμού⁷. Δέν πρέπει ακόμη να υποτιμηθεί και η έρευνητική θέση, η όποία θέλει ως σοβαρό λόγο εμφάνισης του Μοναχισμού μία γενικότερη κρίση των αξιών, που διέπει τούς χρόνους της ύστερης αρχαιότητας και μιας στροφής των περισσοτέρων ανθρώπων σέ πιο έσωτερικές μορφές υπαρξιακής αναζήτησης της αλήθειας⁸.

Ως έκ τούτου, η πρώτη μορφή χριστιανικού άσκητισμού, που εμφανίζεται στην Αίγυπτο, είναι ό έρημιτισμός. Πρωταγωνιστής του αναχωρητισμού υπήρξε ό Μέγας Άντώνιος, του όποιου τά άσκητικά κατορθώματα μαθαίνουμε μέσα από τί βιογραφία που συνέταξε γι' αυτόν ό Μέγας Άθανάσιος⁹. Σέ πολύ σύντομο χρονικό διάστημα, γύρω από τόν «καθηγητή της έρήμου», συγκεντρώθηκε ένας μεγάλος αριθμός αναχωρητών, ακολουθώντας πιστά τά πνευματικά βήματα του μεγάλου άσκητή, του όποιου η φήμη έξαπλώθηκε πολύ γρήγορα και στίς γύρω περιοχές. Ό Μέγας Άντώνιος, άν και άγράμματος, θά φτάσει σέ πολύ μεγάλα ύψη πνευματικότητας και Θεοσπτίας, μέ τί βοήθεια της προσευχής και της αυστηρής νηστείας, πράγμα που θά τόν καταστήσει ικανό να υποτάξει τό ισχυρό κράτος των Δαμιόνων. Έτσι, στην έρημική περιοχή της Νιτρίας συγκεντρώθηκαν περίπου 5.000 αναχωρητές, οί όποιοι σαν κύριο έργο τους είχαν τήν αδιάλειπτη προσευχή και τή νηστεία. Οί ιστορικές πηγές, μάλιστα, καταγράφουν και πολλές άσκητικές ακρότητες, που όδηγοῦσαν –όχι λίγες φορές– αναχωρητές στην παραφροσύνη, αλλά και σ' αυτήν ακόμη τήν αυτοχειρία. Οί πλανεμένοι αυτοί άσκητές πίστευαν ότι μέ τίς πρακτικές αυτές ακολουθοῦσαν τόν εύλογημένο δρόμο του «Μαρτυρίου»¹⁰. Καταστάσεις πνευματικές, σέ κάθε περίπτωση επικίνδυνες, έξ έπόψεως σωτηριολογικής. Ήταν έπιτακτική ανάγκη, λοιπόν, ό Μοναχισμός να πάρει κάποια άλλη μορφή, ώστε να μποροῦν να βοηθηθοῦν και οί αδύναμοι στον άγωνα αναχωρητές.

Κατά συνέπεια, στίς αρχές του 4ου αιώνα, στην Ταβέννηση της Άνω Αιγύπτου, κάνει τήν εμφάνισή του ό κοινοβιακός Μοναχισμός, μέ έμπνευστή και οργανωτή τόν Παχώμιο. Γόνος αιγυπτιακής οικογένειας, και μάλιστα ειδωλολατρικής, άσπάζεται τόν Χριστιανισμό τήν περίοδο της ένηλικιώσής του. Άπο-

⁷ Γ. Ι. Μαντζαρίδη, *Κοινωνιολογία του Χριστιανισμού*, έκδ. Π. Πουρναράς, Θεσ/νίκη 2004, σσ. 104-109.

⁸ Σ. Αγουρίδη, *Μοναχισμός*, έκδ. Έλληνικά Γράμματα, Άθήνα 1997, σσ. 51-52.

⁹ Μ. Άθανασίου, *Βίος και Πολιτεία του Όσίου και Πατρός ήμων Άντωνίου*, PG 25, 835-976.

¹⁰ Κ. Στεφανίδη, *Η θεολογία της κοινοβιακής ζωής στίς κατηχήσεις του Άγίου Θεόδωρου Στουδίτου*, μεταπτυχιακή έργασία, έκδ. Τμήμα θεολογίας του Α.Π.Θ, Θεσ/νίκη 2008, σ. 15.

φασίζει, λοιπόν, να ιδρύσει μία μοναχική κοινότητα, πιστεύοντας ότι η απομόνωση των αναχωρητών, και δή των αρχαρίων, των πνευματικά αδύναμων, ήταν πράγμα πολύ επικίνδυνο. Στή μοναστική κοινότητα οι άσκητές συγκατοικούσαν κάτω από τήν ίδια στέγη και ο παχωμακός Κανόνας (Regula) ρύθμιζε με κάθε λεπτομέρεια τόν χρόνο και τόν τρόπο τής εργασίας, τή διατροφή και φυσικά τίς ώρες Προσευχής. Μάλιστα, η μοναστική αδελφότητα ήταν υποχρεωμένη να υπακούει στόν Ἡγούμενο, ἀφοῦ ὁ ἴδιος ἀσκούσε ἐξουσία διοικητική και πνευματική, πρωτίστως, γιά νά ἀποφεύγονται μέ τόν τρόπο αὐτόν οἱ ὅποιες επικίνδυνες παρεκκλίσεις¹¹. Πάντως, εἶναι ἀνάγκη νά σημειωθεῖ ὅτι ὁ Κανόνας τοῦ Παχωμίου διαπνεόταν ἀπό ἔντονη αὐστηρότητα, λόγω και τής στρατιωτικῆς του ἐμπειρίας. Ἡ ἐν λόγω μοναστική πειθαρχία, ὅμως, ἦταν ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιά τήν ὁμαλή λειτουργία τής κοινότητας, καθώς οἱ ἀσκητικές ὑπερβολές-ἐκτροπές μποροῦσαν ν' ἀναδυθοῦν, ἀνά πᾶσα στιγμή, και νά διασπᾶσουν-ἀνακόψουν τήν πνευματική διαδρομή τοῦ ἀναχωρητῆ.

Ἔτσι, ὁ σπόρος τοῦ κοινοβιακοῦ Μοναχισμοῦ εἶχε ριχτεῖ γιά τά καλά στό χωράφι τοῦ ἀσκητισμοῦ και ἄρχισε, μάλιστα, νά φέρνει και τούς πρώτους εὐγεστους καρπούς. Ἦταν, ὅμως, ἀνάγκη ἐπιτακτική ὄλες αὐτές οἱ μορφές και πρακτικές ἄσκησης νά ἐνσωματωθοῦν πολύ περισσότερο μέσα στό ἐκκλησιαστικό Σῶμα. Ὁ Ἅγιος Παχώμιος, ὅπως λίγο πρωτύτερα ὁ Ἄμμούν (ὁ ἐμπνευστής τής Λαύρας), θά κάνουν τά πρώτα τολμηρά βήματα στόν χώρο τής μοναστικῆς ζωῆς-ἄσκησης. Βέβαια, τό μεγάλο ἄλμα θά πραγματοποιηθεῖ μέ τόν Μέγα Βασίλειο, ὁ ὁποῖος θά καθιερώσει τόν κοινοβιακό τρόπο ζωῆς, ὡς τόν πλέον ἐνδεδειγμένο και ἀσφαλῆ δρόμο γιά τή Θέωση και τήν ἀπόκτηση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, τήν πρωταρχική και μοναδική σκοποθεσία κάθε ἀσκητῆ. Τή μεταρρυθμιστική μοναστική συμβολή του θά ἐξετάσουμε στή συνέχεια τής συντομῆς μελέτης μας, μέ περισσότερες λεπτομέρειες.

Ὁ κοινοβιακός Μοναχισμός τοῦ Μ. Βασιλείου

Ὁ ἀναχωρητισμός τής Αἰγύπτου ἐπηρέασε καθοριστικά και τήν περιοχὴ τής Μ. Ἀσίας –και πῖο συγκεκριμένα τήν Παλαιστίνη και τή Συρία. Ἀξίζει νά σημει-

---

¹¹ Π. Ἀ. Ὑφαντῆ, *Μοναχισμός, Ἀσκητισμός και Ἀγιολογική Παράδοση*, ἐκδ. Θεσσαλονίκη 2014, σσ. 8-9.

ωθει, μάλιστα, πώς στή Συρία παρουσιάστηκε και τό φαινόμενο του στυλιτισμού, έκφραστής του όποίου υπήρξε ό Όσιος Συμεών. Κάπως γενικευτικά, θά μπορούσαμε νά ποϋμε ότι και στόν χώρο τής Άνατολής ό Μοναχισμός εμφανίζεται μέ άκραιοι τάσεις, όπως αυτές των Μεσσαλιανών¹², οί όποιοι επιδίδονταν μέ πάθος στήν προσευχή, συνοδευόμενοι, μάλιστα, από έντονες χορευτικές κινήσεις. Δέν δίσταζαν νά άπορρίπτουν τό έκκλησιαστικό Τυπικό, αλλά κι αυτά άκόμη τά Μυστήρια.

Λίγο άργότερα θά εμφανιστούν και οί Εϋσταθιανοί, πού ήταν χορτοφάγοι και περιφρονούσαν τόν γάμο. Τελικά, οί άνωτέρω άκραιοι θρησκευτικές κοινότητες θά καταδικαστούν από τήν Έκκλησία στή Σύνοδο τής Γάγγρας, τό 343 μ.Χ.¹³.

Οί πολύ σύντομες και έπιλεκτικές αυτές αναφορές είναι άρκετές για νά κατανοήσουμε τό μέγεθος του προβλήματος πού είχε ανακύψει από τήν εκδήλωση τέτοιων ποικίλων άναχωρητικών παρεκκλίσεων. Ός έκ τούτου, στίς έν λόγω άσκητικές υπερβολές έρχεται νά θέσει όρια ή μοναστική μεταρρύθμιση του Μ. Βασιλείου, άπαραίτητη για τή διασφάλιση τής έκκλησιολογικής ίσορροπίας και γαλήνης, άφου δέν ήταν λίγες οί περιπτώσεις πού οί υπερβολές αυτές όδήγησαν τήν κιβωτό τής Έκκλησίας σε περιπέτειες επικίνδυνες. Γι' αυτό και ή σύνταξη των «Άσκητικών» έπαιξε καθοριστικό ρόλο στή μετέπειτα δημιουργική πορεία του Μοναχισμού, σε Άνατολή και Δύση. Έτσι, ό Μ. Βασίλειος, έχοντας ολοκληρώσει τόν κύκλο των σπουδών του, σε Κωνσταντινούπολη και Άθήνα, άποφασίζει νά επισκεφτεί διάφορα μοναστικά κέντρα σε Αίγυπτο, Μεσοποταμία και Συρία, για νά άποκτήσει άμεση έμπειρία από τίς άσκητικές πρακτικές-επιδόσεις των εκεί έρημιτών. Μάλιστα, είναι αλήθεια ότι από τήν πρώτη στιγμή ό ίδιος θά ασκήσει έντονη κριτική εκεί όπου έντοπίζει παρανοήσεις και υπερβολές, άκόμη και διοικητικές άστοχίες, όπως επί παραδείγματι, ή άρνητική άποψη πού διατυπώνει για τίς κοινότητες του Παχωμίου, τίς όποίες θεωρούσε θορυβώδεις και μέ ιδιαίτερη κινητικότητα¹⁴.

Κατά συνέπεια, ό άσκητικός Κανόνας του Μ. Βασιλείου θά λέγαμε ότι θέτει κάποια σαφή όρια στήν κοινοβιακή μορφή άσκησης και κατά κάποιον τρόπο τήν έκκλησιοποιεί¹⁵. Ο Κανόνας, λοιπόν, άπαρτίζεται από δύο μέρη: τό

¹² Β. Ί. Φειδά, *Έκκλησιαστική Ίστορία Α'*, ό.π., σσ. 943-944.

¹³ Σ. Άγουριδη, *Μοναχισμός*, ό.π., σσ. 45-47.

¹⁴ Κ. Στεφανίδη, *Η θεολογία τής κοινοβιακής ζωής...* ό.π., σ. 21.

¹⁵ Δ. Μόσχου - Σ. Ράγκου, «Η Όρθοδοξία ως Κληρονομία», τ. Α', *Οί πρώτες ιστορικές καταβολές τής Όρθόδοξης Έκκλησίας*, έκδ. ΕΑΠ, Πάτρα 2002, σ. 168.

πρώτο αποτελείται από 55 κεφάλαια και φέρει τήν όνομασία «Όροι κατά Πλάτος»¹⁶, ένώ τό δεύτερο μέρος έχει 313 κεφάλαια και έχει τόν τίτλο «Όροι κατ' Επτιομίν»¹⁷. Εί̄ναι γραμμένοι μέ τή μορφή έρωταποκρίσεων και προσπαθεῑ νά δώσεῑ απαντήσεις σέ διάφορα θέματα πού απασχολούν τούς μοναχούς και τά άσκητικά κοινόβια. Προτού αναφεροϋμε, όμως, σέ όρισμένες διατάξεις του Κανόνα, πρέπει νά ειπωθεῑ ότι ό Μ. Βασίλειος δέν καταγράφει μέ τρόπο συστηματικό και άμετάκλητο όλες τίς λεπτομέρειες του καθημερινού μοναχικού βίου, όπως συνέβη μέ τούς κανόνες των μοναχικών ταγμάτων της Δύσης. Σέ κάθε περίπτωση, όμως, προσφέρει απαντήσεις για τά ουσιώδη της μοναχικής ζωής, ένώ, συγχρόνως, καταθέτει τίς προτάσεις του για τήν όργάνωση της κοινοβιακής ζωής, γνωρίζοντας πολύ καλά ότι θά υπάρχουν και περιπτώσεις άσκητών πού θά κάνουν υπέρβαση αυτών των όρίων και πρακτικών. Άλλωστε, είναι κοινός τόπος για τόν Μοναχισμό ή αδιάλειπτη μέριμνα-στόχευση για τήν αγιότητα, άγιοπνευματική κατάσταση, πού δέν γνωρίζει φυσικούς και θεσμικούς περιορισμούς. Άρκει, βέβαια, ή έν λόγω πνευματική κατάσταση- υπέρβαση νά είναι Χριστοκεντρική.

Στό μοναστικό κοινόβιο, σύμφωνα μέ τόν Μ. Βασίλειο, προτάσσεται μέ τρόπο έμφατικό ό Πλησίον, γιατί μονάχα αυτός προσφέρει τή δυνατότητα στον άσκητή για πρόοδο πνευματική. Μας θυμίζει, έτσι, τόν λόγο του άββα Άπολλώ πού έχει τήν ίδια θεολογική βαθύτητα.: {...} Ό αυτός εῑπε περί της υποδοχής των αδελφών, ότι δεί έρχομένους τούς αδελφούς προσκυνείν· ου γάρ αυτούς, αλλά Θεόν προσκυνούμεν· εῑδες γάρ φησί τόν αδελφόν σου, εῑδες Κύριον τόν Θεόν σου· και τούτο, φησί, παρά Άβραάμ παρειλήφαμεν {...}¹⁸. Σέ τούτο, λοιπόν, τό εκκλησιολογικό πλαίσιο ό Βασίλειος θά οικοδομήσει τό νέο κοινοβιακό μοναστικό μοντέλο.

Γίνεται, πλέον, καθοριστικός και ό ρόλος του Ήγουμένου, ό όποιος άσκει διοικητική, αλλά, πρωτίστως, πνευματική έξουσία, σέ όλα τά μέλη της κοινότητας. Είναι αυτός πού καθοδηγεῑ και θεραπεύει, συνάμα, τίς πληγές των μετανοούντων μοναχών, ενισχύοντας, μ' αυτόν τόν μοναδικό τρόπο, τόν αίματινο προσωπικό αγώνα τους. Έναν αγώνα, καρπό της αγαπητικής σχέσης,

¹⁶ Γ. Φλωρόφσκυ, *Οί Βυζαντινοί Άσκητικοί και Πνευματικοί Πατέρες*, μετ. Παναγιώτη. Κ. Πάλλη, έκδ. Πουρναρά, Θεσ/νίκη 1992, σσ. 223-230.

¹⁷ *Ό.π.*, σ. 223.

¹⁸ *Τό Γεροντικόν, Ήτοι Άποφθέγματα Αγίων Γερόντων*, Εισαγ. Μοναχού Θεόκλητου Διονυσιάτου, Πρόλογος, Κεμενο, Γλωσσάριον, Σχόλια, Εϋρ. Θεμάτων υπό Π. Β. Πάσχου, έκδ. «Αστίρ», Αθήναι 1981³, σ. 20.

πού έχει γεννηθεί από τήν αποδοχή του Πλησίον, αφού για τόν ασκητή ο Άλλος -Αδελφός είναι ο ίδιος ο Θεός. Γι' αυτό και στους «Όρους κατά Πλάτος» ο Άγιος Πατέρας δέν κουράζεται νά επαναλαμβάνει τήν ίδια ἐπωδό: {...} ποιός δέν γνωρίζει ότι ο άνθρωπος, πράγματι, είναι ένα ἡμερο καί κοινωνικό ζῶο, καί ὄχι μοναχικό καί ἄγριο; Γιατί τίποτε δέν είναι τόσο σύμφωνο μέ τή φύση μας ὅσο το νά ἐπικοινωνοῦμε μέ τόν ἄλλο, τό νά ἔχουμε τήν ἀνάγκη ὁ ἕνας του ἄλλου {...}¹⁹. Μία ἐπικοινωνία-σχέση, προσωπική καί ἄμεση, πού ὀδηγεῖ τόν μοναχό ἀλλά καί κάθε πιστό στόν τόπο τοῦ Θεανθρώπου, τή Θεώση.

Κατά συνέπεια, ὁ ἀριθμός τῶν μοναστηριῶν ἀλλά καί τῶν μοναχῶν εἶναι ἀνάγκη ἐπιτακτική νά εἶναι περιορισμένος, ὥστε νά ἀποφεύγεται ὁ συγχρωτισμός καί ἡ πολυπραγμοσύνη τοῦ ἀσκητῆ, πού τίς περισσότερες φορές συνεπάγεται καί διάσπαση ἀπό τήν πνευματική ἐργασία τῆς Προσευχῆς. Τά ὑλικά ἀγαθά, ἡ ἐνδυμασία καί οἱ τροφές καθορίζονται ἀπό τίς νέες μοναστικές διατάξεις καί προτείνεται ἡ ἀποφυγή τῶν ὑπερβολῶν, αφού ὁ Μ. Βασίλειος εἶχε ἀσκητική προσωπική ἐμπειρία, πέντε τουλάχιστον χρόνων²⁰.

Τήν ὑπόσχεση τῆς ἀγαμίας ὁ μοναχός τήν δίνει πλέον ἐνώπιον τοῦ Ἡγουμένου μέ ἐκκλησιαστικό τελεουργικό, πού σημαίνει ἡ υἰοθέτηση αὐτῆς τῆς πρακτικῆς τήν ἐκκλησιολογική καί ἐσχατολογική προοπτική τοῦ μοναχικοῦ βίου²¹. Λίγο ἀργότερα ἔχουμε τή θεσμοθέτηση τοῦ μοναχικοῦ βίου καί ἀπό τή Σύνοδο τῆς Χαλκηδῶνας (451 μ.Χ.), ὅπου ἡ ἴδρυση μοναστηριοῦ γίνεται ἀποδεκτή μονάχα ὕστερα ἀπό τήν ἔγκριση τοῦ οἰκείου Ἐπισκόπου. Στή συνέχεια μέ τίς «Νεαρές» τοῦ Ἰουστινιανοῦ καί τόν 41ο Κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ Συνόδου, ὀρίζεται ὡς βασική προϋπόθεση γιά τήν ἀναχώρηση στήν ἔρημο ἡ παραμονή σέ μοναστήρι, γιά τρία τουλάχιστον χρόνια, ὥστε νά ἀποφεύγονται οἱ ἀσκητικές ἐκτροπές, ὄχι ἄγνωστες μέχρι τότε στόν χῶρο τῆς ἀναχωρητικῆς ζωῆς²². Σαφέστατα καί ὁ ἐκκλησιολογικός ἐγκεντρισμός τοῦ Μοναχισμοῦ εἶναι πλέον γεγονός καί δέν μπορεῖ νά ἀμφισβητηθεῖ ἀπό κανένα. Ἄλλωστε, ὁ ἀσκητισμός στό πέρασμα τοῦ χρόνου θά μπορέσει νά ἐνσωματώσει ποικίλες μορφές πνευματικῆς ἀσκήσης, οἱ ὁποῖες, ὡς πρωταρχικό στόχο, ἔχουν τήν ἐνσωμάτωση τῆς πιστεύουσας κοινότητος στό Κυριακό Σῶμα.

Πολύ σημαντικό ρόλο στόν Κανόνα τῆς ἀσκήσης γιά τόν Μ. Βασίλειο ἔχει

¹⁹ Γ. Φλωρόφσκυ, ὁ.π., σ. 225.

²⁰ Ἰ. Ἐ. Ἀναστασίου, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία*, τόμος Α', ὁ.π., σ. 247.

²¹ Ὁ.π., σ. 248.

²² Γ. Ἰ. Μαντζαρίδη, *Κοινωνιολογία τοῦ Χριστιανισμοῦ*, ὁ.π., σ. 121.

καί ἡ ἐργασία-ἐλεημοσύνη, τὴν ὁποία δὲν θὰ τὴν περιορίσει μονάχα στὸν χῶρο τοῦ μοναστηριοῦ, ἀλλὰ θὰ τὴν ἐξακτινώσει καί στὸν κοινωνικό περιγύρο, δίνοντάς της, μάλιστα, φιλανθρωπική διάσταση²³. Ἔτσι, θὰ παραμείνει ὑποδειγματική ἡ περίπτωση τῆς Βασιλειάδας· ἐνός ἔργου πού σημάδεψε τὴν πορεία τῆς φιλανθρωπίας στὸν ἐκκλησιαστικό χῶρο καί ὄχι μονάχα σ' αὐτόν. Αὐτό τό μοντέλο θὰ ἀκολουθήσουν ἀργότερα πιστά καί πολλά ἄλλα μοναστήρια σέ Ἀνατολή (Κωνσταντινούπολη) καί Δύση (ἅγιος Κασσιανός²⁴ κ.ἄ.). Στά μοναστικά κοινόβια λειτουργοῦσαν ἀκόμη καί σχολεῖα, ὅπου οἱ μοναχοὶ ἐπιδίδονταν καί στό ἔργο τῆς διδασκαλίας. Ἡ συστηματική μελέτη καί σπουδή γίνονται πλέον ἀναπόσπαστο μέρος τῆς κοινοβιακῆς ἄσκησης, ἡ ὁποία συντελεῖ ὄχι μόνο στὴν ἠθική τελείωση τοῦ μοναχοῦ, ἀλλὰ καί στὴν πνευματική ἀναγέννηση τοῦ κοινωνικοῦ σώματος²⁵.

Οἱ ἀνωτέρω ἀσκητικές διατάξεις καί ἡ συνοπτική ἀναφορά μας σ' αὐτές, καταδεικνύουν, μέ τρόπο σαφῆ, τό μέγεθος τῆς προσφορᾶς τοῦ Μ. Βασιλείου, στὸν χῶρο τοῦ Ὁρθόδοξου μοναχισμοῦ, ἀφοῦ προσδίδουν πλέον σ' αὐτόν μία νέα ἐκκλησιολογική-σωτηριολογική προοπτική, ὅπως πολὺ εὐστοχα ἐπισημαίνει καί ὁ π. Γεώργιος Φλωρόφσκυ²⁶. Τό νέο θεολογικό πλαίσιο ἔχει καθαρά σχεσιακό καί ὄντολογικό χαρακτήρα, ἀφοῦ ἡ σωτηριολογία του ἐγκεντρίζεται στὴν Ἐκκλησία καί πιο συγκεκριμένα στό ἐνοριακό σῶμα, κάτι πού τό ἀσκητικό μοντέλο τοῦ ἀναχωρητισμοῦ ἀγνοοῦσε ἠθελήμενα, γιὰ νά μὴν ποῦμε ὅτι πολλές φορές, μέ ἔντονη πολεμική διάθεση, τό ἀμφισβητοῦσε κιόλας²⁷. Εἶχε ἔρθει, λοιπόν, τό πλήρωμα τοῦ χρόνου καί γιὰ τὸν ἐκκλησιασμό τῆς Ὁρθόδοξης ἀσκητικῆς διαδρομῆς. Ὁ Μ. Βασίλειος, λοιπόν, θὰ καταστεῖ ὁ ἐμπνευστής καί πρωτεργάτης αὐτῆς τῆς καθοριστικῆς μοναστικῆς Ἀναγέννησης.

Οἱ μεταρρυθμιστικές καινοτομίες τῆς Μονῆς Στουδίου

Ἐπισημαίνουμε ὅτι ὁ Μοναχισμός δὲν ἔμεινε ἀνεπηρέαστος ἀπὸ τίς διάφορες κοινωνικο-πολιτικές ἀναταράξεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, ἡ ὀδυστηρὴ

²³ Βασίλειος Καισαρείας, «Κεφάλαια τῶν ὄρων τῶν κατ' ἐπιτομίαν», PG 31, 1269B.

²⁴ Γ. Βαλσάμης, *Ἀσκητική*, ἐκδ. Ἀθήνα 2020, σσ. 10-18.

²⁵ Ι. Ἐ. Ἀναστασίου, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία*, ὅ.π., σ. 248.

²⁶ Γ. Φλωρόφσκυ, *Οἱ Βυζαντινοὶ Ἀσκητικοὶ καὶ Πνευματικοὶ Πατέρες*, ὅ.π., σσ. 227-229

²⁷ Κ. Στεφανίδης, *Ἡ θεολογία τῆς κοινοβιακῆς ζωῆς...* ὅ.π., σσ. 25-26.

περίπτωση των διωγμών και ό ρόλος που αυτοί έπαιξαν, σέ άρκετά μεγάλο βαθμό, στή γένεση του αναχωρητισμού.

Κάτι άνάλογο θά δοϋμε νά συμβαίνει και κατά τήν περίοδο τής Εικονομαχίας²⁸ (726-842 μ.Χ.), μία από τίς πίο ταραχώδεις φάσεις τής χιλιόχρονης βυζαντινής διαδρομής. Οί έντονες θρησκευτικές αντίπαραθέσεις, αλλά και τό έπιθετικό σκηνικό των άραβικών κατακτίσεων, προσδίδουν στό μέγεθος του Μοναχισμού νέα δυναμική και προοπτική, χωρίς τήν όποία ή Όρθόδοξη θεολογία θά είχε, μάλλον, άλλοιωθει και άποδυναμωθεί. Έτσι, ή μονή Στουδίου και ό άρχηγέτης της άγιος Θεόδωρος θά διαδραματίσουν, σ' αϋτήν τήν κρίσιμη ιστορική περίοδο, καταλυτικό ρόλο στή διαμόρφωση και τί μετέπειτα εξέλιξη τής μοναστικής πνευματικότητας.

Ό άγιος Θεόδωρος, γόνος ευγενικής οικογένειας και μέ έκλεκτή μόρφωση, από πολύ νωρίς θά φανερώσει τίς ιδιαίτερες ικανότητες του, τόσο τίς πνευματικές όσο και τίς διοικητικές. Ός έκ τούτου, ό θεός του Πλάτων, σέ πολύ σύντομο χρονικό διάστημα, θά του παραχωρήσει και τήν άρχηγία του μοναστηριού, στήν περιοχή Σακκούδια τής Βιθυνίας²⁹. Ό άγιος όμως παρατηρούσε, ότι ένεκα των εικονομαχικών διενέξεων/διωγμών, αλλά και των έχθρικών έπιδρομών είχε εξαπλωθει και πάλι τό κίνημα του αναχωρητισμού· τό κοινοβιακό πνεϋμα, όμως, είχε σταδιακά ύποχωρήσει, σέ βαθμό, μάλιστα, άνησυχητικό. Γι' αϋτό και άποφασίζει νά έγκαταλείψει εκείνη τήν περιοχή και νά έγκατασταθει στή μονή Στουδίου, στήν Κωνσταντινούπολη. Ό Θεόδωρος είναι άποφασισμένος νά αναδιοργανώσει τόν Μοναχισμό και νά επαναφέρει τό κοινοβιακό πνεϋμα/μοντέλο του Μ. Βασιλείου. Όχι, βέβαια, χωρίς τό άνάλογο κόστος, γιατί ό ζηλωτισμός των σπουδιτών μοναχών πολύ σύντομα θά τους φέρει σέ σκληρή σύγκρουση μέ τήν πολιτική έξουσία, ή όποία και θά προσπαθήσει νά τους άποδυναμώσει-έξοντώσει μέ τήν ποινή τής έξορίας³⁰. Συνεπώς, ή επαναφορά του κοινοβιακού Μοναχισμού άποτελεί για τόν άγιο Θεόδωρο άνάγκη έπιτακτική, έφόσον οί κοινωνικο-πολιτικές εξέλιξεις (Εικονομαχία, σκανδαλώδεις αυτοκρατορικές συμπεριφορές: ή περίπτωση τής μοιχείας του Κωνσταντίνου ΣΤ'), καθιστούν άναγκαία τήν όποια καταγγελτική/θεραπευτική παρέμβαση του μοναχικού σχήματος. Οί Στουδίτες μοναχοί θεωρούσαν άπόλυτα φυσιο-

²⁸ Ι. Μάγιεντορφ, *Βυζαντινή Θεολογία*, μετ.-έπιμ.-έπιστ. θεώρηση: Παύλος Κουμαριανός, Βασ. Τσαγκαλος, έκδ. Ίνδικτος, Αθήνα 2010, σσ. 103-106.

²⁹ Κ. Στεφανίδη, *Η θεολογία τής κοινοβιακής ζωής*,... ό.π., σσ. 41-43.

³⁰ Γ. Ι. Μαντζαρίδη, *Κοινωνιολογία του Χριστιανισμού*, ό.π., σσ. 122-123.

λογική μία τέτοια σύγκρουση με τις πολιτικές εξουσίες, πού με δόλιες μεθοδεύσεις και πρακτικές αλλοίωσαν τόν ευαγγελικό λόγο και συνάμα ακύρωναν τήν ἐσχατολογική/σωτηριολογική προοπτική τῆς πιστεύουσας ἐκκλησιαστικῆς κοινότητας³¹. Ἡ συνεχής, ὅμως, μέριμνα γιά τά κοινωνικά δρώμενα δέν φανερώνει σέ καμία περίπτωση ἕναν «πολιτικοποιημένο σπουδιτικό μοναχισμό», ὅπως ἀποφαίνεται ὁ Beck³², ἀκολουθῶντας λανθασμένες ἐρμηνευτικές διαδρομές, ἀφοῦ τά κριτήριά του εἶναι ἀμιγῶς ἱστορικά καί κοινωνικό-πολιτικά, πράγμα πού δύσκολα γίνεται ἀποδεκτό γιά τήν περίπτωση τοῦ Μοναχισμοῦ –καί εἰδικότερα τῶν Σπουδιτῶν μοναχῶν. Γιά τούς ἐν λόγῳ ἀσκητές Πατέρες ἄμεση προτεραιότητα ἔχει πάντοτε ὁ σωτηριολογικός καί ἐσχατολογικός παράγοντας, δηλαδή ἡ Ἀγιότητα καί ἡ Θέωση καί πῶς αὐτή θά θεραπεύσει τίς πνευματικές ἐκτροπές- ἀσθένειες τῶν κτιστῶν ἔλλογων ὄντων³³.

Γι' αὐτό καί ἡ σπουδιτική μεταρρύθμιση εἶχε συγκεκριμένη στόχευση καί θεολογία καί σέ καμία περίπτωση δέν ἦταν μία ἄγονη καί ἐμμοנית ζηλωτική κίνηση ὀρισμένων θρησκοόληπτων καί φανατισμένων μοναχῶν. Τοῦναντίον, ἦταν ἕνας αἰμάτινος πνευματικός ἀγώνας γιά νά διασωθεῖ ὁ πυρήνας τῆς Ὁρθόδοξης πίστεως καί μέσα στίς πόλεις. Κάτι ἀνάλογο θά πράξει, μερικούς αἰῶνες ἀργότερα, καί ὁ ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς μέ τό ἡσυχαστικό κίνημα καί τήν ὑπεράσπιση τῆς θεᾶς τοῦ Ἀκτίστου Φωτός³⁴.

Ἡ σύντομη ἀναφορά μας, τώρα, σέ ὀρισμένες πτυχές τοῦ σπουδιτικοῦ Μοναχισμοῦ κρίνεται ἀναγκαία, προκειμένου νά κατανοηθεῖ καί τό μέγεθος τῆς προσφορᾶς του στήν Ὁρθόδοξη Θεολογία ἀλλά καί στήν ἐν γένει λειτουργική ζωή τῆς Ἐκκλησίας μας. Ὁ ἅγιος Θεόδωρος, λοιπόν, συστηματοποιεῖ τή μοναχική ζωή μέ τρόπο μεθοδικό, ἀλλά συγχρόνως πολύ αὐστηρό (μή παραμονή θηλυκῶν ζῶων στόν χῶρο τῆς μονῆς), ὄχι, ὅμως, ἀπρόσωπο καί ἠθικιστικό. Γι' αὐτό καί δείχνει μέγιστο ἐνδιαφέρον γιά τή σπουδή τῆς Φιλοσοφίας καί τῆς Θεολογίας στή μοναστική ἀδελφότητα³⁵. Κατά συνέπεια, ἡ μονή Στουδίου θά γίνει καί ἕνα ἀπό τά σημαντικότερα πνευματικά κέντρα τῆς Κωνστα-

³¹ I. Μάγιεντορφ, *Βυζαντινή Θεολογία*, ὁ.π., σ. 132.

³² H. Beck-G., *Ἡ Βυζαντινή Χιλιετία*, μετ. Δημ. Κούρτοβικ, Δ' ἀνατ., ἐκδ. Μορφωτικό Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήνα 2009, σ. 290.

³³ Δ. Γ. Τσάμπι, *Εἰσαγωγή στή σκέψη τῶν Πατέρων τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας*, ἐκδ. Π. Πουρναράς, Θεσ/νίκη 2003, σσ. 338-346.

³⁴ Β. Λόσκι, *Ἡ Θέα τοῦ Θεοῦ*, μετ. Μητρ. Νικοπόλεως Μελέτιος, ἐκδ. Ἱερᾶς Μητροπόλεως Νικοπόλεως, Πρέβεζα 2004, σσ. 199-219.

³⁵ R. Janin, «Μονή Στουδίου», *Θρησκευτικά καί Ἠθικά Ἐγκυκλοπαίδια*, τόμ. 11 (1967), σ. 492.

ντινούπολης, αφού προσέρχονταν σ' αυτήν μεγάλος αριθμός ανθρώπων για σπουδές, πνευματική ανατροφοδότηση, αλλά και ύλική υποστήριξη³⁶. Πολύ μεγάλη σημασία ό άγιος Θεόδωρος έδινε καί στή χειρωνακτική έργασία τών μοναχών, γιά λόγους πνευματικής έγρηγορης αλλά καί μή έξάρτησης τής αδελφότητας από πολιτικούς -έξουσιαστικούς μηχανισμούς· παράγοντες πού μποροῦσαν πολύ εύκολα νά οδηγήσουν τίς μοναστικές κοινότητες στόν πνευματικό έκφυλισμό³⁷.

Ό ρόλος τού Ήγουμένου είναι πλέον καθοριστικός γιά τί μοναχική ζωή καί ή ύποταγή σ' αυτόν απαραίτητη προϋπόθεση γιά τήν πραγμάτωση τής ήθικης τελείωσης τού μοναχού. Γι' αυτό καί γιά τόν Θεόδωρο Στουδίτη τό κοινόβιο αποτελεί ένα «μυστικό σῶμα»³⁸. Νά έπισημανθεί, μάλιστα, πώς τήν ίδια βαρύτητα γιά τήν πορεία τής πνευματικής ζωής είχε ό προεστώσ καί στήν κοινοβιακή δομή τού Μ. Βασιλείου.

Τό σημείο, όμως, στό όποιο ή σπουδαιότητα μεταρρύθμιση προκάλεσε πραγματική επανάσταση, ήταν τό λειτουργικό τυπικό τής. Αυτό, στό πέραςμα τού χρόνου, θά επηρεάσει πολλές μοναστικές κοινότητες, όπως αυτόν τού Άγίου Όρους, τής Νότιας Ήταλίας, τής Γεωργίας καί τής Ρωσίας³⁹. Ό άγιος Θεόδωρος θά αποτολμήσει μία σύνθεση τού άσματος καί μοναχικού τυπικού, στήν κυριολεξία ρηξικέλευθη. Κι αυτό, γιατί ό θριάμβος τών εικονολατρών θά προσδώσει ιδιαίτερη αίγλη στίς τάξεις τών μοναχών, αφού τό έκκλησιαστικό σῶμα γνώριζε ότι οί αίρετικές εικονοκλαστικές παρεκκλίσεις/θεωρήσεις προσέρχονταν, κυρίως, από τίς τάξεις τών θρησκευτικών καί πολιτικών ιθυνόντων, γι' αυτό καί θά αποδεχτεί μέ εύκολία αλλά καί ένθουσιασμό τί νέα λειτουργική μεταρρύθμιση. Μολαταῦτα, δέν θά διστάσουν νά συμπεριλάβουν στό λειτουργικό τους τυπικό κι ένα μεγάλο μέρος τής άσματος άκολουθίας, εμπλουτισμένο, όμως, μέ νέους ύμνους καί εύχες, δίνοντας, μάλιστα, ιδιαίτερη έμφαση στή μουσική έκτέλεση, μέ τί συμμετοχική ψαλμωδία τής έκκλησιαστικής πιστεύουσας κοινότητας⁴⁰. Ίδιαίτερη αναφορά, όμως, είναι άνάγκη νά γίνει καί γιά τί στάση τών Σπουδιτών μοναχών άπέναντι στό μείζον θέμα τής λατρείας

³⁶ Π. Κ. Χρήστου, *Έλληνική Πατρολογία*, τόμ. Ε', έκδ. Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 370.

³⁷ Κ. Στεφανίδη *Η θεολογία τής κοινοβιακής ζωής*, ό.π., σσ. 46-47 .

³⁸ *Ό.π.*, σ. 47.

³⁹ R. F. Taft - M. Arranz, *Τό Βυζαντινό Τυπικό - Σύντομη Ιστορική Έπισκόπηση*, μετ. Δ. Βακάρου (Πρωτοπρ.), έκδ. Θεσσαλονίκη 2003, σ. 101.

⁴⁰ Κ. Καραϊσαρίδη (Πρωτοπρ.), «Άσματος καί μοναχικό τυπικό καί ή σπουδαιότητα μεταρρύθμιση», *Έκκλησία*, έτος ΠΘ', τ.11 (2012), σ. 744.

τῶν ἱερῶν εἰκόνων. Μία στάση πού θά σημαδέψει καθοριστικά τήν μετέπειτα πορεία τῆς Ὁρθόδοξης πίστεως καί θά ἐμπνεύσει πλῆθος μοναχῶν καί λαϊκῶν πιστῶν γιά ἀνάλογους πνευματικούς ἀγῶνες. Μέ θεολογικό «ὄπλοστάσιο» καί λάβαρο τή διδασκαλία τοῦ ἁγίου Δαμασκηνοῦ θά ὑπερασπιστοῦν, μέ ἀνυποχώρητη ἀγωνιστικότητα, τή δυνατότητα ἀπεικόνισης τῆς ἀνθρώπινης φύσης τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, διασώζοντας μέ τόν τρόπο αὐτό καί τή θεϊκή Του φύση⁴¹. Μέ τήν ἀκλόνητη πίστη τους στό ζήτημα τῶν εἰκόνων οἱ Στουδίτες ἀποδεικνύουν γιά μία ἀκόμη φορά ὅτι ἡ στάση τους ἔχει καθαρά ἐκκλησιολογικό χαρακτῆρα, ἀφοῦ τό θεολογικό ἐνδιαφέρον τους δέν ἐπικεντρώνεται μονάχα στίς τάξεις τῶν μοναχῶν: προτεραιότητα τῆς μεταρρύθμισης ἀποτελεῖ καί τό ἐνοριακό ἐκκλησιαστικό σῶμα, τό ὁποῖο, πάση θυσία, πρέπει νά ἀφυπνιστεῖ καί –κατ’ ἐπέκταση– νά διασωθεῖ ἀπό τήν εἰκονοκλαστική λοικμική.

Πάνω στό ἴδιο θεολογικό/ἐκκλησιολογικό πλαίσιο πρέπει νά ἐρμηνεύσουμε καί τήν ἰδιαίτερη ἐκτίμηση πού ἐξέφραζε ὁ Θεόδωρος στό πρόσωπο τοῦ Πάπα. Μάλιστα, σέ μία ἐπιστολή του τόν ἀποκαλεῖ «πέτρα τῆς πίστεως», ἐνῶ συγχρόνως δέν παύει νά ἀναφέρεται καί στό «πεντακόρυφο κράτος τῆς Ἐκκλησίας», ἀποδεχόμενος, μέ αὐτόν τόν τρόπο, καί τή μέγιστη ἐκκλησιολογική καί θεολογική σημασία τῆς ἀνατολικῆς Πενταρχίας⁴². Ὅλα τά ἀνωτέρω, βέβαια, οὐδεμία σχέση ἔχουν μέ τίς μεταγενέστερες βατικάνειες ἐρμηνευτικές θεωρήσεις καί τίς σύγχρονες νεοζηλωτικές ἐγχώριες αὐτονομίσεις.

Συγκριτική συνεξέταση τῶν μοναστικῶν μεταρρυθμίσεων Οἱ σωτηριολογικές προοπτικές

Ἀναμφίβολα, ὁ ρόλος τοῦ Μοναχισμοῦ στήν ἐκκλησιαστική μας ζωή εἶναι καίριας σημασίας καί δέν μπορεῖ σέ καμία περίπτωση νά ὑποτιμηθεῖ, μήτε νά παρερμηνευθεῖ στίς ἱστορικές του πραγματώσεις. Πολύ περισσότερο νά ἀμφισβητηθεῖ, γιατί ὄχι καί νά λοιδορηθεῖ στίς περιπτώσεις ἐκεῖνες πού ὀρισμένες μορφές ἀσκήσης –σέ Ἀνατολή καί Δύση– ὀδηγήθηκαν στά ἄκρα. Σέ κάθε περίπτωση ὁ ἀγιοπνευματικός αὐτός πυλώνας διασώζει, μέ τρόπο μοναδικό καί ἀνεπανάληπτο, τή σωτηριολογική καί ἐσχατολογική στόχευση τοῦ εὐαγγελικοῦ μηνύματος, ἀφοῦ ἡ πίστη ἐκλαμβάνεται, πλέον, ὡς βιωματική ἐμπειρία καί

⁴¹ Π. Κ. Χρήστου, *Ἑλληνική Πατρολογία*, ὁ.π., σ. 372.

⁴² Ι. Μάγιεντορφ, *Βυζαντινή Θεολογία*, ὁ.π., σσ. 134-135.

αϊμάτινη μίμηση του Ήσου Χριστού⁴³. Τόν νέο τρόπο ύπαρξης, πού αποκαλύπτεται από τόν ἴδιο τόν Θεό στόν ἄνθρωπο, νικῶντας τή φθορά καί τόν θάνατο τῆς κτιστῆς μας φύσης, ὁ Μοναχισμός ἔρχεται νά τόν προτείνει ὡς τή μοναδική θεραπευτική ὁδó γιά τήν τελειότητα/ἀγιότητα.

Ἡ μετάβαση, λοιπόν, ἀπό τόν ἀναχωρητισμό στόν κοινοβιακό Μοναχισμό ἦταν ἕνα πρῶτο καί δύσκολο βῆμα, τό ὁποῖο φανέρωνε καί τό μέγιστο ἐνδιαφέρον τῶν Πατέρων γιά τήν πνευματική πορεία τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος. Ἄλλωστε, δέν πρέπει νά λησμονοῦμε τήν ἀγάπη καί τό ἐνδιαφέρον πού ἔδειχναν οἱ ἄνθρωποι γιά τά πρόσωπα τῶν ἀσκητῶν-μοναχῶν καί δὴ στούς βυζαντινοὺς χρόνους⁴⁴. Αὐτή ἡ σωτηριολογική στοχοθεσία ἦταν καί ἡ μοναδική ἔγνοια τῶν μοναχῶν, δίχως, βέβαια, νά ἀποδυναμώνεται καί ἡ κοινωνική προσφορά τους.

Ὡς ἐκ τούτου, τό κοινοβιακό μοντέλο πού προτείνει ὁ Μ. Βασίλειος δέν ἔχει ἀτομοκεντρικό χαρακτῆρα. Βασικός πυρήνας τῆς πιστεύουσας κοινότητας εἶναι ὁ Πλησίον, ὁ ὁποῖος προσφέρει ἕνα πλῆθος ἐρεθισμάτων-εὐκαιριῶν γιά τή δημιουργία νέων πνευματικῶν σχέσεων, ἱκανῶν νά προάγουν τή μοναστική ἀδελφότητα στήν πολυπόθητη ἐν Χριστῷ ἀγαπητική κοινωνία⁴⁵. Ὅταν τά μέλη τῆς κοινότητας καθαρθοῦν ἀπό τά πάθη τους καί «ἐνχριστωθοῦν», γιά νά χρησιμοποιοῦμε ἕνα θεολογικό ὄρο τοῦ ἀγίου Ν. Καβάσιλα, τότε μόνο βρίσκονται σέ θέση νά ἀγκαλιάσουν καί τόν ἔξω κόσμο καί νά ἐνδιαφεροθοῦν γιά τή σωτηρία του. Ἄλλωστε, ἄς ἔχουμε ὑπόψιν μας πῶς ὁ ἀγῶνας τοῦ ἱεροῦ Βασιλείου ἐνάντια στούς αἵρετικούς εἶχε αὐτήν τήν ἐπιτυχή ἔκβαση ἐπειδή τά ἀντιρρητικά του ἐνεργήματα ἦταν καρπός τῆς ἀσκητικῆς-θεοπτικῆς του ἐμπειρίας. Ἡ ἴδια ἀποκαλυπτική θεοπτική ἐμβίωση θά τόν ὀδηγήσει καί στήν ἀκαταπόνητη ἀσκηση τῆς φιλανθρωπίας, μοναδικῆς καί ἀνεπανάληπτης στά παγκόσμια ἱστορικά χρονικά. Ἡ ἐσχατολογική ἀναφορικότητα, ἐπομένως, εἶναι αὐτή πού ἐμπνέει καί καθοδηγεῖ τούς ἐν Χριστῷ ἀδελφούς στά κοινοβιακά σχήματα, καί ὄχι οἱ ἐφήμερες κοινωνικές πραγματώσεις. Αὐτές, πάντοτε, ἔπονται καί εἶναι καρπός ἔντονης ἀγιοπνευματικῆς διεργασίας, γι' αὐτό καί ὅταν ὑφίστανται χαρακτηρίζονται ἀπό μία εὐαίσθητη ἠθική παιδαγωγία, ὅπως ἐπὶ παραδείγματι, ἡ περιπτώση τῆς παροχῆς ἐκπαίδευσης (θεολογικῆς καί θύρα-

⁴³ Π. Α. Ὑφαντῆ, *Κλίση-Πορεία-Μετοχή. Ἡ πνευματική ὄντολογία τῆς χριστιανικῆς ἀγιότητας*, ἐκδ. Ἀριός, Ἀθήνα 2010, σ. 62.

⁴⁴ P. Christou, «The Monastic Life in the Eastern Orthodox Church», reprinted from *“The Orthodox Ethos”, Studies in Orthodoxy, vol.1* (1964), http://www.myriobiblos.gr/texts/english/christou_monastic_5.html (πρόσβ.: 22 Φεβρουαρίου 2023).

⁴⁵ Γ. Φλωρόφσκυ, *Οἱ Βυζαντινοὶ Ἀσκητικοὶ καί Πνευματικοὶ Πατέρες*, ὁ.π., σσ. 227-228.

θεν) σε ανθρώπους πού τό ἐπιθυμοῦσαν διακαῶς. Κι αὐτό διαπιστώνουμε νά τό πράττουν κατά κόρον καί οἱ δύο θεμελιωτές τῶν μοναστικῶν μεταρρυθμίσεων: Βασίλειος καί Θεόδωρος.

Ίσως, μία πρώτη ἐπιδερμική ἐρμηνευτική ματιά νά χαρακτηρίζε τήν ἀστική σπουδαική μεταρρύθμιση αὐστηρή καί μονοδιάστατη, διαποτισμένη, μάλιστα, ἀπό μία ἀμετακίνητη κανονιστική ἠθική (βλ. τό ζήτημα τῶν «μοιχειανῶν»).

Οἱ συγκεκριμένες, ὅμως, μεταρρυθμιστικές καινοτομίες, ὅπως ἐκεῖνη τῆς λειτουργικῆς σύνθεσης⁴⁶, ἀσματικού καί μοναχικοῦ τυπικοῦ, ἀλλά, πρωτίστως, ἡ θεολογική σαφήνεια καί προσήλωσις στό θέμα τῶν ἱερῶν εἰκόνων, ἀποκαλύπτουν μία ἠθική παιδαγωγική τεραστίων διαστάσεων, μέ ἄμεσες σωτηριολογικές ἐπιπτώσεις γιά τό ἐκκλησιαστικό σῶμα. Καί, βέβαια, αὐτή ἡ παιδαγωγική εὐαισθησία, ἡ ὁποία ἐνδιαφέρεται νά ἀγκαλιάσει ὅλους τους πιστούς, εἶναι ἀπόρροια μίας ἔμπρονης θεοπτικῆς ἐμπειρίας καί ὄχι καρπός ἑνός στεῖρου κοινωνικο-πολιτικοῦ ἀκτιβισμοῦ. Γι' αὐτό καί θά διαφωνήσουμε μέ τή θέσι τοῦ Π. Χρήστου, πού χαρακτηρίζει τόν ἅγιο Θεόδωρο Στουδίτη ἄγευστο ἀπό τή «μυστική ἐμπειρία τοῦ Θεοῦ»⁴⁷. Ἀνάλογες, ὅμως, τοποθετήσεις/ἐρμηνεῖες περιορίζουν, ἐάν δέν ἀκυρώνουν κιόλας, τό ἐσχατολογικό ὄραμα τοῦ Μοναχισμοῦ.

Σέ κάθε περίπτωση, πάντως, εἶναι ἀνάγκη νά τονιστεῖ ὅτι ὁ κοινοβιακός καί ἀστικός μοναχισμός δέν διατελοῦν σέ συγκρουσιακή σχέση. Τό ἀντίθετο μάλιστα: ὁ ἕνας τύπος συμπληρώνει τόν ἄλλο. Οἱ διαφορές τους, μάλιστα, εἶναι ἐλάχιστες καί δυσδιάκριτες, ἐπειδή καί στά δύο σχήματα προτάσσεται ἡ κοινωνικότητα καί ὄχι ἡ ἀπομόνωση καί ὁ μονήρης ἀσκητικός βίος. Ἡ φιλανθρωπία, ἡ ἐκπαιδευτική προσφορά καί ἡ διαφύλαξη τοῦ εὐαγγελικοῦ μηνύματος εἶναι τά κύρια δομικά χαρακτηριστικά καί τῶν δύο μοναστικῶν μεταρρυθμίσεων. Ἐκεῖ πού θά μποροῦσε κάποιος νά ἐντοπίσει ὀρισμένες οὐσιαστικές διαφοροποιήσεις εἶναι στόν τομέα τῆς κοινωνικῆς παρέμβασης καί στή σύνταξη τοῦ μοναχικοῦ Κανόνα. Ἔτσι, ὅσον ἀφορᾷ στό θέμα τῆς κοινωνικῆς παρεμβατικότητας, οἱ σπουδίτες μοναχοί ἀσκοῦσαν σκληρότατη κριτική στήν πολιτική ἐξουσία, γι' αὐτό καί οἱ διώξεις τους ἦταν συστηματικές καί ἀνελέπτες. Ἀκόμη, ἡ σύνθεσις τῶν μοναχικῶν κανονισμῶν χαρακτηρίζεται ἀπό μία αὐστηρότητα καί λεπτομερῆ καταγραφή τῶν ἀσκητικῶν καθημερινῶν καθηκόντων, τά ὁποῖα μᾶς θυμίζουν, λίγο ἕως πολύ, τήν κανονιστική ἠθική τῶν

⁴⁶ Κ. Καραϊσαρίδη (Πρωτοπρ.), *Ἀσματικό καί μοναχικό τυπικό...*, ὅ.π., σσ. 746-750.

⁴⁷ Π. Κ. Χρήστου, *Ἑλληνική Πατρολογία*, ὅ.π., σ. 370.

μοναχικῶν ταγμάτων τῆς Δύσης⁴⁸. Κάτι τέτοιο, βέβαια, δέν θά συναντήσουμε στους κοινοβιακούς κανόνες τοῦ Μ. Βασιλείου.

Οἱ ἀνωτέρω συνοπτικές ἐπισημάνσεις καθιστοῦν σαφές ὅτι Ἐκκλησιολογία, Ἐσχατολογία καί ἠθική παιδαγωγία εἶναι ἄρρηκτα συνυφασμένες καί στίς δύο μορφές τοῦ μοναχισμοῦ καί ἡ μία ἐκδοχή δέν ἀποκλείει κατ' ἀνάγκην τήν ἄλλη. Γι' αὐτό καί θά πρέπει νά εἴμαστε πολύ ἐπιφυλακτικοί ἀπέναντι σέ ἐρμηνευτικές προσεγγίσεις, ὅπως αὐτήν τοῦ Beck, οἱ ὁποῖες παρουσιάζουν τήν ἐκκλησιαστική ἐξουσία σέ εὐθεία καί σκληρή ἀντιπαράθεση μέ τή μοναχική νοοτροπία⁴⁹. Σέ κάθε περίπτωση, γιά τόν Μοναχισμό, οἰασδήποτε μορφῆς, τά κριτήρια εἶναι, ἐξάπαντος, πνευματικά-σωτηριολογικά καί ὄχι κοινωνικο-πολιτικά. Τά δεύτερα, συνήθως, ἔπονται καί ὑπάρχει ἐνδεχόμενο νά ἀτονοῦν, ἀκόμη καί νά ἐκλείπουν.

Μοναδική ἐλπίδα καί ὁδός θεραπευτική Ἐπιλεγόμενα

Ἀναντίρρητα, εἶναι πολύ δύσκολο ἕνας σύγχρονος μελετητής/ἐρευνητής νά προβεῖ σέ καθολική ἐκτίμηση/ἐρμηνεία τῆς προσφορᾶς τοῦ Ὁρθόδοξου Μοναχισμοῦ στό ἐκκλησιαστικό σῶμα, δίχως νά ὀδηγηθεῖ σέ ἐπικίνδυνες καί ἀφοριστικές ἀπλουστεύσεις, πού πολλές φορές μπορεῖ νά εἶναι ἀντιεπισημονικές καί ἐμπαθεῖς.

Καί ὅλα αὐτά συμβαίνουν, γιατί ὁ Μοναχισμός, στό πέρασμα τῶν αἰῶνων, ἀνδρώθηκε καί διατηρήθηκε μέ ποικίλες μορφές πού «σκανδάλισαν» πλῆθος ἐρευνητῶν. Ὁ Μοναχισμός, ὅμως, ἂν μπόρεσε νά ἐπικρατήσῃ καί νά κατακτήσῃ τίς καρδιές ἀμέτρητων πιστῶν ἀνθρώπων, τό κατόρθωσε ἐπειδή στήριξε τόν πυρῆνα τῆς ὑπαρξῆς του σ' ἕνα ἀνεκτίμητο ἀγαθό: τήν ἐλευθερία τοῦ Θεοῦ. Γι' αὐτό καί ἀγαπήθηκε ἐξαιρετικά, ἀπό μοναχούς καί λαϊκούς. Ο Βουγιερ, μάλιστα, μέ πολύ εὐστοχο τρόπο, ἐπισημαίνει ὅτι ἡ ἐπιτυχία τοῦ Μοναχισμοῦ ὀφείλεται στόν «ἐσχατολογικό του χαρακτήρα», ὁ ὁποῖος σαρκώνει καί τήν «ἐξωκόσμου οὐσία τοῦ Εὐαγγελίου», ὅταν ἡ ἴδια ἡ Ἐκκλησία ἔχει λησιμονήσει τήν πρωταρχική της στόχευση: τή Βασιλεία τοῦ Θεοῦ⁵⁰. Ὁ Μονα-

---

⁴⁸ Π. Α. Ὑφαντῆ, *Κλίση-Πορεία-Μετοχή*, ὅ.π., σσ. 11-13.

⁴⁹ Η. Beck-G., *Ἡ Βυζαντινὴ Χιλιετία*, ὅ.π., σ. 289-290.

⁵⁰ Α. Σμέμαν (Πρεσβ.), *Ἡ Ἐκκλησία Προσευχομένη - Εἰσαγωγή στή Λειτουργικὴ Θεολογία*, μετ. Δ.

χισμός, λοιπόν, σέ όλες του τίς ἐκφάνσεις –ἀναχωρητικός, κοινοβιακός, ιδιόρρυθμος, ήσυχαστικός– δέν παύει νά ἀποτελεῖ πηγή ἐμπνευσης καί πνευματικῆς ἀνάτασης, γι’ αὐτό καί ὁ μέγας ἀριθμός τῶν μοναστηριῶν καί μοναζόντων στό Βυζάντιο⁵¹ ἀλλά καί τί σημερινή ἐποχή. Ἐκεῖνο, ὅμως, τό ὅποιο στήν κυριολεξία συγκλονίζει τόν σύγχρονο θρησκευόμενο ἄνθρωπο εἶναι ἡ συνεχής καί ἔντονη παρουσία τοῦ πνευματικοῦ αὐτοῦ πυλῶνα τῆς Ὁρθόδοξης παράδοσης, πού φανερώνει τήν αὐθεντικότητά του καί τόν εὐαγγελικό/Χριστοκεντρικό πυρῆνα τοῦ ἐν λόγῳ ἁγιοπνευματικοῦ ἀθλήματος.

Ἄλλωστε, δέν πρέπει νά λησιμονοῦμε ὅτι στούς κόλπους τοῦ Ὁρθόδοξου ἀνατολικοῦ Μοναχισμοῦ, ἀναδείχθηκαν λαμπρά ὀνόματα: Μ. Βασίλειος, Γρηγ. Νύσσης, Μάξιμος Ὁμολογητής, Συμεών ὁ Νέος Θεολόγος, Γρηγ. Παλαμῆς κ.ἄ. Ὅρισμένοι, μάλιστα, ἐξ’ αὐτῶν, κατέλαβαν καί ἀνώτερα ἐκκλησιαστικά ἀξιώματα, καταδεικνύοντας μέ τόν τρόπο αὐτό ὅτι ἡ θεσμική Ἐκκλησία μπορεῖ νά συμπορευεῖται καί μέ τί χαρισματική, χωρίς διάθεση ἀνταγωνιστική καί διχαστικές πολώσεις. Νά ἀναφέρουμε, βέβαια, πῶς καί ἡ Δύση ἔχει ἀναδείξει ἰσάξια πνευματικά μεγέθη στόν χώρο τοῦ Μοναχισμοῦ, πού σημαδεύσαν κι αὐτά μέ τί σειρά τους τό ἐκκλησιαστικό γίγνεσθαι.

Κατά συνέπεια, πρέπει νά γίνει κατανοητό καί στή μετανεωτερική ἐποχή ὅτι ποτέ ὁ Μοναχισμός δέν ἀποκόπηκε οὐσιαστικά ἀπό τό ἐκκλησιαστικό σῶμα, οὔτε ὑπῆρξε ποτέ ἀντικλησιαστικός, γιατί τότε θά μιλούσαμε γιά παρουσία αἵρεσης⁵². Ὡς ἐκ τούτου, τό λειτουργικό μοναχικό τυπικό, ὅπως ἐκεῖνο τῆς μονῆς Στουδίου, ἐνσωματώνοντας ὀλόκληρες ἀσματικές ἀκολουθίες, φανέρονε, γιά πολλοστή φορά, τήν προσίλωσή του στήν καθολική συνείδηση τῆς Ἐκκλησίας. Σαφέστατα κι ἕνας μί ἐκκλησιοποιημένος Μοναχισμός σημαίνει πνευματική ἄσκηση δίχως ἐσχατολογική καί Χριστοκεντρική στόχευση· καί τέτοια νοσηρά φαινόμενα, ὅταν ἐμφανίζονταν στόν χώρο τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, καταδικάζονταν, συνοδικῶ τῶ τρόπῳ, ὅπως γίνεται καί σήμερα. Στό ἴδιο ἐκκλησιολογικό-θεολογικό πλαίσιο ἐντάσσονται καί οἱ περιπτώσεις τῆς ὑπέμετρης ἄσκησης. Ἐάν τά πράγματα ἦταν διαφορετικά καί ὁ ἀστικός καί κοινοβιακός μοναχισμός ἀποκόπτονταν οὐσιαστικά ἀπό τό σῶμα καί τί συνείδηση τῆς Ἐκκλησίας, τότε ἡ αὐτονόμηση αὐτή θά ὀδηγοῦσε καί στήν ἐξαφάνισή του, πράγμα πού συνέβη μ’ ὅλες σχεδόν τίς αἰρετικές σέκτες.

B. Τζέρπος (Πρωτ.), ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 1991, σ. 167.

⁵¹ P. Christou., «The Monastic Life in the Eastern Orthodox Church», ὁ.π., http://www.myriobiblos.gr/texts/english/christou_monastic_5.html

⁵² Α. Σμέμαν (Πρεσβ.), *Ἡ Ἐκκλησία Προσευχομένη*, ὁ.π., σ. 170.

Τό αντίθετο, μάλιστα, διαπιστώνεται μέ τίν πάροδο τοῦ χρόνου. Ὅλες οἱ μορφές ἀσκητισμοῦ, ἀπό τόν ἀναχωρητισμό ἕως καί τόν θρίαμβο τοῦ Ἡσυχασμοῦ, ἐγκεντρίστηκαν στό ἐκκλησιαστικό Κυριακό Σῶμα καί ἀποτελέσαν πηγὴ ἔμπνευσης καί θαυμασμοῦ γιά ὅποιαδήποτε μεταγενέστερη μοναστική δομὴ καί μεταρρύθμιση. Χαρακτηριστικό φωτεινό παράδειγμα ἀποτελοῦν, σήμερα, οἱ μοναστικές κοινότητες τοῦ Ἁγίου Ὄρους, στίς ὁποῖες ἐγκαταβιώνουν ὅλες οἱ χαρισματικές μορφές Ἀσκήσης καί Προσευχῆς⁵³. Μοναδική ἐλπίδα καί ὁδός θεραπευτική γιά τούς μοναχοὺς/ἀσκητές ἀλλά καί γιά τό κατακερματισμένο, ὑπαρξιακά, μετανεωτερικό ὑποκείμενο, θρησκευόμενο καί μί, ὥστε ὅταν αὐτό κάποια στιγμή θελήσει καί ἀναζητήσῃ τό ὑπερβατικό στή ζωὴ του.

---

⁵³ Χ. Σ. Τζώγα, *Μοναχισμός*, ὁ.π., σ. 28, καί στό Π. Κ. Χρήστου, *Τό Ἅγιον Ὄρος - Ἀθωνική Πολιτεία - Ἱστορία, Τέχνη, Ζωή*, ἐκδ. Ἐποπτεία, Ἀθῆναι 1987, σσ. 343-346.